

ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВА ОСОБИ НА ТАЄМНИЦЮ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ

LEGAL POSITION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ACCORDING TO THE PROTECTION OF THE HUMAN RIGHT TO PRIVACY OF CORRESPONDENCE

Рудей В.С.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових відносин
ПВНЗ «Університет новітніх технологій»

У статті проаналізовано застосування Європейським судом з прав людини ст. 8 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод. Сформульовано умови правомірності обмеження права особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Визначено вимоги до законодавства, яке передбачає можливість обмеження цього права.

Ключові слова: Європейський суд, конвенція, кореспонденція, права людини, обмеження.

В статье проанализировано применение Европейским судом по правам человека ст. 8 Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Сформулированы условия правомерности ограничения прав человека на тайну переписки, телефонных разговоров, телеграфной и другой корреспонденции. Определены требования к законодательству предусматривающие возможность ограничения этого права.

Ключевые слова: Европейский суд, конвенция, корреспонденция, права человека, ограничение.

The issue analyzes the use by the European Court of Human Rights the art. 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The author formulates lawfulness conditions of human rights restriction to privacy of correspondence, telephone conversations, telegraph and other correspondence. The article gives requirements for the legislation which provide possibility of limitation of this right.

Key words: European Court, Convention, correspondence, human rights, restriction.

Право на таємницю кореспонденції є фундаментальним для кожної людини, воно зафіксовано у багатьох міжнародних документах як універсального, так і регіонального характеру.

Зокрема, ст. 8 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод від 04.11.1950 року визначає: «1. Кожна людина має право на повагу до її особистого та сімейного життя, житла і таємниці кореспонденції. 2. Держави не може втручатися у здійснення цього права інакше, ніж згідно із законом та у випадках, необхідних демократичному суспільству, в інтересах національної та громадської безпеки або економічного добробуту країни з метою запобігання заворушенням і злочинам, для захисту здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших людей» [1, с. 70-71].

Згодом, у 1996 році, положення щодо таємниці кореспонденції знайшло своє відображення і в ст. 31 Конституції України, в якій зазначено: «Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо».

Актом міжнародного визнання України як демократичної правової держави став вступ до Ради Європи та ратифікація у 1997 році українським парламентом Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод та протоколів до неї (далі – Конвенція).

Рішення Європейського суду з прав людини, якими констатовано порушення ст. 8 Конвенції (в справах «Клас та інші проти ФРН», «Круслен проти Франції», «Ювіг проти Франції», «Голдер проти Об'єднаного Королівства», «Крем'є проти Франції», «Ламберт проти Франції», «А проти Франції» та інших), протягом останніх десятиліть мали значний вплив на законодавство багатьох європейських країн в частині захисту права особи на таємницю кореспонденції.

Незважаючи на те, що до чинного законодавства України перманентно вносяться зміни з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – Суд), кількість проголошених рішень цього суду щодо порушення Україною ст. 8 Конвенції останнім часом зростає.

Збільшення звернень з боку громадян України до цієї судової інстанції свідчить про наявність проблем правового регулювання забезпечення права особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а також захисту цього права особи в нашій державі.

Мета цієї статті полягає в комплексному теоретичному аналізі застосування ст. 8 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод Європейським судом з прав людини, формулюванні умов правомірності обмеження права особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а також у визначенні чітких правових меж у законодавстві, яке передбачає можливість обмеження цього права.

Питанням обмеження права особи на таємницю кореспонденції з урахуванням практики Європейського суду з прав людини приділяли увагу О.О. Анищик, А.В. Бурилов, Ю.М. Грошевий, Є.Є. Захаров, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, К.І. Попов, Д.Б. Сергєєва, М.Є. Шумило та інші українські та зарубіжні науковці.

Сфера дії норми Конвенції, що закріплює право на таємницю кореспонденції, визначається підходом Європейського суду до тлумачення термінів «кореспонденція», «втручання з боку державних органів» у реалізацію цього права, терміну «жертва», втручання зазначеного права тощо.

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово давав тлумачення терміну «кореспонденція». Зокрема, в 1975 році термін «кореспонденція» у справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства» тлумачився у контексті його буквального розуміння й означав «відправлення повідомлення у вигляді листа». У цьому ж рішенні Суд охопив поняттям «кореспонденція» не лише відіслані, а й «не відправлені листи», що також розширило сферу дії Європейської конвенції з прав людини [2, с. 47]. Окремою думкою судді Джеральда Фіцморіса у цій справі було висловлено правову позицію: термін «кореспонденція» є менш широким за значенням, ніж термін «комунікація» і означає письмову кореспонденцію, що, можливо, включає телеграми або повідомлення телексом, але не усну комунікацію від людини до людини по телефону або за допомогою знаків чи сигналів [2, с. 56].

У рішенні у справі «Клас та інші проти ФРН» (1978 рік) Суд уперше дав розширене тлумачення терміну «кореспонденція», зазначивши, що телефонні розмови охоплюються поняттям «приватне життя» і «кореспонденція» за змістом п. 1 ст. 8 Конвенції [3, с. 110]. Такої позиції Суд дотримувався й надалі у справах «Мелоун проти Об'єднаного Королівства» [4], «Круслен проти Франції» [5], «Ювіг проти Франції» [6], «А проти Франції» [7] «Калоджеро Діана проти Італії» [8]. Окрім того, у петиції проти Бельгії Європейська комісія з прав людини констатувала, що приватні прийомопередавальні радіостанції також підпадають під дію права на повагу приватного життя і кореспонденції [9, с. 318].

У подальшому Суд дедалі більше розширював тлумачення терміну «кореспонденція». Так, у справі «Мелоун проти Об'єднаного Королівства» (1984 рік) [4] заявник наполягав на тому, що порушено право на повагу кореспонденції, оскільки його телефон було поставлено на «лічильник», функції якого виконував зчитувальний принтер, що реєстрував номери, які набиралися приватним телефонним абонентом, з урахуванням часу і тривалості кожного дзвінка. Це давало можливість державним органам (поліції) фіксувати, з ким і як довго абонент розмовляє по телефону. Суд підкреслив, що використання «лічильника» відрізняється від перехоплення телефонних розмов. Записи такого «лічильника» містять інформацію про набрані номери, котра є складовою частиною телефонних розмов. Рішенням у цій справі Суд підтримав доводи заявника і включив практику хронометражу до визначення поняття «кореспонденція» в контексті п. 1 ст. 8 Конвенції.

Отже, враховуючи підходи Суду до визначення терміну «кореспонденція», можна констатувати, що термін «кореспонденція» охоплює всі перелічені в ст. 31 Конституції України способи передачі інформації. Поняття «листування», «телефонні розмови» та «телеграфні повідомлення» у співвідношенні з поняттям «кореспонденція» є конкретизуючими.

Під «втручанням» у здійснення права на повагу до кореспонденції Суд розуміє різні форми обмеження цього права. Зокрема, це контроль за листуванням ув'язнених (п. 45) [2, с. 56; 10; 11] та осіб, які примусово утримуються в спеціальних установах у зв'язку з бродяжництвом [12], затримка і перлюстрація пошти ув'язнених [8], прослуховування телефонних розмов [3, с. 110; 4; 5, с. 161], практика хронометражу, за якої телефон ставиться на «лічильник», що дає змогу державним органам фіксувати, з ким і як довго абонент розмовляє по телефону [4], запис телефонної розмови офіцером поліції з дозволу одного з учасників розмови [7]. Рішенням у справі «Голдер проти Об'єднаного Королівства» Суд визнав перешкодження листуванню найбільш радикальною формою – «втручання» в реалізацію «права на кореспонденцію» (п. 43) [2, с. 47].

Для звернення до Європейського суду заявник повинен мати статус «жертви» порушення його прав, передбачених Конвенцією (ст. 34). У рішенні у справі «Клас та інші проти ФРН» Суд сформулював і обґрунтував доктрину «потенційної жертви» порушення права на повагу до кореспонденції, котра істотно розширила сферу дії гарантій ст. 8 Конвенції. Зважаючи на конкретні обставини справи, Суд дійшов висновку, що кожен із заявників має право «вважати себе жертвою порушення» Конвенції, навіть якщо він не в змозі підтвердити, що до нього застосовувалися конкретні заходи спостереження. Під час вирішення питання про визнання заявників жертвами порушення Конвенції, Суд має встановити сумісність її приписів із законодавством, що оскаржується [3, с. 104-108].

П. 2 ст. 8 Конвенції встановлює допустимі випадки втручання з боку публічної влади у право на повагу до кореспонденції. Таке втручання повинно бути «згідно із законом», принаймні переслідувати одну з легітимних ці-

лей, зазначених у ньому, і бути «необхідним в демократичному суспільстві», оскільки цим пунктом передбачається виняток із гарантованого Конвенцією права, яке потребує вузького тлумачення.

Відповідно до практики Суду, словосполучення «згідно із законом» у контексті п. 2 ст. 8 Конвенції, насамперед, вимагає, щоб закон був якісним і доступним для особи, котра могла б передбачати наслідки його застосування, та щоб він не суперечив принципу верховенства права [5, с. 162].

Під терміном «закон» у п. 2 ст. 8 Конвенції мається на увазі чинний закон у конкретній правовій системі, сукупність писаного права та судової практики, що тлумачить це право, а також неписане право [5, с. 163]. Стосовно втручання у право на повагу кореспонденції «законом» Європейський суд визнав королівський декрет [12], тюремні правила [2, с. 47], інструкції і накази [10].

У континентальних країнах головну роль традиційно відігравало прецедентне право, до того ж, такою мірою, що цілі галузі позитивного права здебільшого з'явилися на основі судових рішень.

У рішенні у справі «Круслен проти Франції» (п. 29) Суд зазначив, що у сфері, яка охоплюється писаним правом, «закон» є діючим нормативно-правовим приписом, якому компетентні суди дають тлумачення з огляду на будь-які нові реалії [5, с. 164].

Серед вимог до якості «закону» Суд, насамперед, називає його доступність. Кожен громадянин, відповідно до конкретних обставин, має орієнтуватися в тому, яка саме правова норма застосовується у конкретному випадку («Санді Таймс проти Сполученого Королівства», п. 49) [13, с. 21]. У рішенні у справі «Петра проти Румунії» Суд визнав положення національного законодавства про перевірку кореспонденції ув'язнених недоступним, оскільки вони не були офіційно опубліковані, внаслідок чого заявник не зміг з ними ознайомитися (п. 37) [11]. У справах «Полторацький проти України» [14, с. 44-45], «Кузнецов проти України» [15, с. 81], «Назаренко проти України» [16, с. 120], «Алієв проти України» [17, с. 161], «Данкевич проти України» [18, с. 121], «Хохлич проти України» [19, с. 165] на момент набрання чинності ви роками стосовно даних осіб умови утримання під вартою засуджених до смертної кари регулювалися внутрішнім документом, який публікації не підлягав і, відповідно, не був доступним для громадськості.

Друга вимога до якості «закону» полягає у визначеності, конкретності його приписів. У результаті дослідження всіх обставин справи «Круслен проти Франції» (п. 33) Суд дійшов висновку, що прослуховування та інші форми перехоплення телефонних розмов є серйозним втручанням у приватне життя та кореспонденцію і тому мають ґрунтуватися на «законі», сформульованому з особливою точністю. Надзвичайно важливо мати стосовно цього чіткі, докладні норми, особливо з огляду на постійний розвиток і ускладнення технологій, що застосовуються [5, с. 165]. Як зауважував Суд у рішенні у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» (п. 49), «законом» може вважатися лише правова норма, сформульована настільки чітко, щоб кожен громадянин міг співвіднести з нею свою поведінку, мати змогу скористатися допомогою компетентних радників, передбачати, у розумних межах, виходячи з конкретних обставин, наслідки вчинку. Хоча тут варто зазначити, що, як показує досвід, наслідки не можливо передбачити з абсолютною упевненістю.

Прагнучи до абсолютної чіткості викладення конкретної норми, цього не завжди вдається досягти, зважаючи на конкретні обставини її застосування. Саме тому тексти багатьох законів тією чи іншою мірою нечіткі, а їх тлумачення та застосування залежать від практики [13, с. 21].

Ця вимога проявляється досить специфічно під час регламентації заходів таємного спостереження, зокрема,

прослуховування телефонних розмов з метою проведення поліцейського розслідування. Вимога передбачуваності не може означати, що особа повинна мати змогу здогадатися, коли органи влади можуть перехопити її повідомлення, для того, щоб відповідним чином скоригувати свою поведінку. З іншого боку, закон має містити досить зрозумілі й чіткі формулювання, які давали б громадянам належне уявлення стосовно обставин та умов, за яких державні органи уповноважені вдаватися до цього таємного і потенційно небезпечного втручання у право на повагу до приватного життя та кореспонденції (п. 67) [4], (п. 30) [5, с. 164-165].

Важлива вимога до якості внутрішнього «закону» – відповідність принципу верховенства права. Це передбачає, що у внутрішньому праві повинні бути засоби юридичного захисту від свавільного втручання органів влади у здійснення гарантованих Конвенцією прав [20].

Небезпека неправомірного втручання є особливо очевидною, коли виконавча влада здійснює свої функції таємно (п. 30) [5, с. 164]. Із принципу верховенства права, зокрема, випливає, що втручання органів виконавчої влади у права людини має підлягати ефективному нагляду, який, як правило, повинна забезпечити судова влада [3, с. 115].

Окрім того, з принципом верховенства права не узгоджується питання надання виконавчій владі необмежених дискреційних повноважень, особливо під час заходів з таємного перехоплення інформації, що недоступні для контролю з боку суспільства. Тому «закон» повинен достатньо чітко визначати межі та способи здійснення будь-яких дискреційних повноважень, наданих компетентним органам, враховуючи правомірні цілі, на досягнення яких спрямовані відповідні заходи для забезпечення захисту від свавілля влади.

З практики Європейського суду з прав людини випливає, що законом мають бути передбачені надійні та ефективні гарантії проти зловживань, до яких належать:

- отримання санкції органу або посадової особи, що не належить до виконавчої влади, бажано судді («Класс та інші проти ФРН» п. 55, 56 [3, с. 115], «Ювіг проти Франції» [6], «Крем'є проти Франції» [21]);

- санкціонування цих заходів тільки на підставі мотивованого письмового клопотання відповідної посадової особи високого рангу («Класс та інші проти ФРН» [3, с. 113];

- отримання необхідної інформації іншими методами неможливе або ускладнене, тобто такі обмежувальні заходи застосовуються тоді, коли використано всі інші засоби розкриття злочину («Класс та інші проти ФРН» [3, с. 113];

- вичерпний перелік злочинів (які особа планує, вчиняє або вчинила), скоєння яких може призвести до прослуховування телефонних розмов («Ювіг проти Франції» [6]);

- категорія осіб, телефони яких можна прослуховувати («Круслен проти Франції» п. 35 [5, с. 166], «Ювіг проти Франції» [6]);

- встановлення обмеження на тривалість прослуховування («Круслен проти Франції» п. 35 [5, с. 166], «Волохи проти України» [22]);

- подальший контроль за діями осіб, що ініціювали звернення до суду, і можливий контроль за діями судді, котрий видав ордер, з боку вищестоящих судів («Класс та інші проти ФРН» п. 55) [3, с. 115];

- наявність у осіб можливості захищати себе законними засобами («Ламберт проти Франції» [23]);

- необхідність дотримання конфіденційності відносин між підозрюваним, обвинуваченим або засудженим і захисником («Кемпбелл проти Об'єднаного Королівства», «Круслен проти Франції» п. 34 [5, с. 166]);

- встановлення правил підготовки та надання доповіді стосовно матеріалів перехоплених повідомлень («Круслен проти Франції» п. 35, [5, с. 166] «Ювіг проти Франції» [6]);

- заходи, що мають вживатися, для забезпечення недоторканості й цілісності запису під час передачі його судді та стороні захисту для можливої перевірки («Круслен проти Франції» п. 35 [5, с. 166]);

- визначення обставин, за яких записи телефонних розмов підлягають знищенню, особливо у випадках, коли справу припинено або підсудного виправдано в суді («Круслен проти Франції» п. 35 [5, с. 166], «Ювіг проти Франції» [6]).

Згідно з п. 2 ст. 8 Конвенції, втручання у здійснення права на повагу до кореспонденції допускається в інтересах національної та громадської безпеки або економічного добробуту країни з метою запобігання заворушенням і злочинам, для захисту здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших людей.

У рішенні у справі «Класс та інші проти ФРН» (п. 42) Суд підкреслив, що наявність законів, які дають можливість здійснювати таємне стеження за громадянами, допускається Конвенцією лише тією мірою, якою вони є абсолютно необхідними для функціонування демократичних інституцій [3, с. 110].

Таким чином, право на повагу до кореспонденції може зазнавати обмеження виключно з метою, зазначеною в п. 2 ст. 8 Конвенції. На практиці таке обмеження здебільшого обґрунтовують інтересами забезпечення національної безпеки, запобігання заворушенням і злочинам, захисту прав та свобод інших осіб.

Втручання у право на повагу кореспонденції визнається «необхідним у демократичному суспільстві», якщо є «нагальна суспільна потреба» (п. 59) [13], [24, с. 48] у захисті цінностей і досягнення цілей, котрими, відповідно до п. 2 ст. 8, вона може бути виправданою. При цьому потрібно дотримуватися принципу пропорційності встановленого обмеження. Конвенція передбачає справедливий баланс між захистом загальних інтересів суспільства і повагою прав та свобод людини, надаючи особливого значення останнім.

Таким чином, аналіз рішень Європейського суду з прав людини дає змогу зробити такі узагальнення:

- 1) констатувати, що терміном «кореспонденція» охоплюються такі поняття, як «листування» (відіслані та невідправлені листи), «телефонні розмови», «телеграфні повідомлення»;

- 2) сформулювати такі умови обмеження права особи на таємницю кореспонденції: законність; тимчасовість; винятковість; обґрунтованість; визначеність цілей, підстав і процедури обмеження у національному законодавстві; наявність судового захисту неправомірно обмежених прав особи;

- 3) визначити вимоги до законодавства, яке передбачає можливість обмеження права особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Зокрема, закон повинен відповідати таким вимогам:

- а) «доступності», коли особа має можливість переконатися, що процедура обмеження права на таємницю кореспонденції відповідає нормам законодавства;

- б) «передбачуваності», тобто особа має бути здатною (якщо необхідно, з допомогою адвоката) передбачити певні наслідки свого діяння;

- в) «якості», тобто закон з метою запобігання зловживанням має містити надійні ефективні гарантії, до яких належать: отримання санкції органу або посадової особи, що не належить до виконавчої влади, бажано судді; подальший контроль за діями осіб, що ініціювали звернення до суду, і можливий контроль за діями судді, котрий видав дозвіл, з боку вищестоящих судів; вичерпний перелік злочинів, скоєння яких може призвести до обмеження права на таємницю кореспонденції; категорія осіб, телефони яких можна прослуховувати; неможливість отримання необхідної інформації іншими мето-

дами; встановлення меж тривалості прослуховування; встановлення правил підготовки та надання доповіді стосовно матеріалів перехоплених повідомлень; наявність у осіб можливості захищати себе законними засобами; конфіденційність відносин між підозрюваним, обвинуваченим, засудженим і захисником; заходи, що мають

вживатися для забезпечення недоторканості й цілісності запису під час передачі його судді та стороні захисту для можливої перевірки; визначення обставин, за яких записи телефонних розмов підлягають знищенню, особливо у випадках, коли справу припинено або підсудного виправдано в суді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод // Права человека : сборник международных документов. – М. : Юридическая литература, 1998. – С. 67–81.
2. Дело «Голдер против Соединенного Королевства». Решение Европейского суда по правам человека // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. – М., 2000. – № 1. – С. 5–57.
3. Справа «Класс та інші проти ФРН». Рішення Європейського суду з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – № 4. – С. 93–125.
4. Eur. Court H.R. Malone v. the United Kingdom, Judgment of 2 August 1984. – Series A. – № 82. – P. 84. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: miskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=695410&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A2.
5. Справа «Круслен проти Франції». Рішення Європейського суду з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2001. – № 4. – С. 145–168.
6. Eur. Court H.R. Huvig v. France, Judgment of 24 April 1990. – Series A. – № 176-B. – P. 28.
7. Eur. Court H.R. A. v. France, Judgment of 23 November 1993. – Series A. – № 277-B. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=695725&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166D>.
8. Справа «Калоджеро Діана проти Італії». Рішення Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sim.law.uu.nl/SIM/CaseLaw/hof.nsf/d0cd2c2c444d8d94c12567c2002de990/8be51e4c3438be98c1256640004c31c2?OpenDocument>.
9. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зевак. – М. : МНИМП, 1998. – 600 с.
10. Silver and Others v. the United Kingdom. Judgment of 25 March 1983. – Series A. – № 61. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=695454&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27F>.
11. Eur. Court H. R. Petra v. Romania, Judgment of 23 September 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.menschenrechte.ac.at/orig/98_5/Petra.pdf.
12. Справа «Де Вільде, Оомс и Версип проти Бельгії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.ru/documents/doc/2461473/2461473.htm>.
13. Справа «Санді Таймс проти Сполученого Королівства». Рішення Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.medialaw.kiev.ua/zmisud/ecourt/212/>.
14. Справа «Полторацький проти України». Рішення Європейського суду з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 2. – С. 13–50.
15. Справа «Кузнєцов проти України». Рішення Європейського суду з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 2. – С. 51–87.
16. Справа «Назаренко проти України» Рішення Європейського суду з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 2. – С. 89–123.
17. Справа «Алієв проти України». Рішення Європейського суду з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 2. – С. 125–165.
18. Справа «Данкевич проти України». Рішення Європейського суду з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 3. – С. 89–124.
19. Справа «Хохлич проти України». Рішення Європейського суду з прав людини. // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 3. – С. 125–171.
20. Право на тайну переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений. Стандарты Совета Европы в области прав человека применительно к положениям Конституции Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr-base.ru/pravo8.jsp>.
21. Справа «Крем'є проти Франції». Рішення Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.kiev.ua/hr/case/01.html>.
22. Справа «Волохи проти України». Рішення Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1179487257&version=print>.
23. Справа «Ламберт проти Франції». Рішення Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sim.law.uu.nl/SIM/CaseLaw/hof.nsf/1d4d0dd240bfee7ec12568490035df05/21eed7663ef99a8dc125666e004beb83?OpenDocument>.
24. Eur. Court H.R. Handyside v. the United Kingdom, Judgment of 7 December 1976. – Series A. – № 24. – P. 48. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.robin.no/~dadwatch/echr/handy.html>.